

УДК (477)«1906–1917»

Володимир Милько*

**ДЕПУТАТИ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ТА МІСТ
У ДЕРЖАВНИХ ДУМАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ДИНАМІКА
ЕТНОСОЦІАЛЬНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО СКЛАДУ (1906–1917 рр.)**

У статті проаналізовано динаміку етносоціального та політичного складу депутатського корпусу від українських губерній та міст у складі Державних Дум Російської імперії (1906–1917). Автором з'ясовано комплекс чинників, що визначили особливості цього процесу.

Ключові слова: Державна Дума, Російська імперія, українські депутати, вибори, етносоціальний та політичний склад.

В статье проанализирована динамика этносоциального и политического состава депутатского корпуса от украинских губерний и городов в составе Государственных Дум Российской империи (1906–1917). Автором выяснено комплекс факторов, определивших особенности этого процесса.

Ключевые слова: Государственная Дума, Российская империя, украинские депутаты, выборы, этносоциальный и политический состав.

In the article was analyzed the dynamics of political ethnosocial and deputies from the Ukrainian provinces and cities in the State Duma of the Russian Empire (1906–1917). The author defined factors which determined the features of this process.

Keywords: State Council (Duma), Russian Empire, Ukrainian deputies, elections, ethnosocial and political composition.

Початок ХХ ст. для Російської імперії ознаменований бурхливими революційними потрясіннями, і мав своїм наслідком введення конституційних засад у її самодержавний устрій, зокрема, створення нового представницького законодавчого органу державної влади – Державної Думи, з юридичного погляду – нижньої палати російського парламенту (верхньою стала реорганізована Державна Рада).

Відсутність історичного досвіду функціонування інститутів парламентаризму у самодержавній Росії обумовила актуалізацію ряду організаційних проблем у її діяльності. Крім того, перед новоствореною Державною Думою постала необхідність вирішення назрілих питань суспільно-політичного та соціально-економічного характеру. Однак наростання протиріч між самодержавством та парламентом,

---

* **Милько Володимир** – аспірант Інституту історії України НАН України, відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст.

Науковий керівник – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор Рєнт О. П.

обмеження повноважень останнього недосконалим законодавством, політична та етнічна мозаїчність новоствореного органу не дозволили йому ефективно працювати.

Всі названі проблеми у деякій мірі були і залишаються притаманними і для розвитку сучасного українського парламентаризму початку ХХІ ст. Тому аналіз проблеми їхнього виникнення та вивчення історичного досвіду спроб вирішення деяких із них, у нашому контексті: етносоціального та політичного складу парламенту як одного із чинників міжвладного протистояння та впливу самодержавства на формування складу депутатського корпусу, є актуальними. Науково значимим полишається також проблема аналізу взаємозв'язків між реальними політичними електоральними уподобаннями населення українських губерній і міст початку ХХ ст. та фактично обраним складом I–IV Державних Дум Російської імперії (1906–1917).

Метою дослідження є аналіз динаміки змін етносоціального та політичного складу депутатського корпусу від українських губерній та міст Державних Дум Російської імперії (1906–1917) і визначення чинників, що їх визначали.

Історіографія вивчення діяльності Державних Дум Російської імперії представлена широким спектром історичних та політологічних праць, однак питання участі депутатів від українських губерній і міст у роботі російського парламенту початку ХХ ст. та аналіз динаміки змін етносоціального та політичного складу депутатського корпусу не знайшли свого комплексного висвітлення.

Дослідження діяльності Державних Дум Російської імперії розпочинається практично з часу початку її діяльності. Усього ж за період 1906–1912 рр. з'явилося більше 400 праць відповідної тематики¹. Але суттєвим недоліком праць дорадянського (або думського) періоду є те, що майже всі вони мали партійно-політичний, історико-мемуарний або публіцистичний характер. Значне місце у цих виданнях займали питання особливостей тогочасної виборчої системи, місця і ролі парламенту у системі вищих органів влади Російської імперії, механізму функціонування та партійного складу Державних Дум, характеристики процесу обговорення окремих суспільно-політичних та економічних питань під час думських засідань. Науково значимими для нас є дослідження Боїовича М.², Герье В.³, Ольшанського М.⁴ та ін.⁵. Автори названих праць подають інформацію переважно біографічного характеру про депутатів Державних Дум, акцентуючи увагу і на їхній парламентській діяльності.

У цілому історіографія цього періоду відзначена досить об'єктивною характеристикою соціального та політичного складу, однак при розгляді питання щодо визначення національної приналежності парламентарів, науковці початку ХХ ст. українців часто відносили до росіян, штучно збільшуючи таким чином представництво останніх.

Радянський період історіографії характеризується вивченням переважно діяльності більшовиків та представників інших партій соціалістичного спрямування у складі Державних Дум Російської імперії. Серед загалу праць цього періоду актуальними для означеної теми є дослідження Г. Герман⁶, М. Лещенко⁷, Ф. Лося⁸, В. Попика⁹, Черменського Є.¹⁰, у яких здійснено побіжний аналіз особливостей виборчого процесу та характеристики соціально-політичного складу

депутатського корпусу. Однак, ураховуючи пріоритетність класового підходу при аналізі суспільно-політичних процесів та явищ, дослідження національного складу парламентарів та відповідно співвідношення з їхньою політичною приналежністю залишилися поза увагою радянських дослідників.

Сучасна історіографія означеної проблеми представлена, як роботами сучасних російських науковців (Кір'янов І., Лук'янов М.)¹¹, так і вітчизняних істориків (Білокінь О., Глушковецький А., Доморослий В., Коник О., Реєнт О., Циганюк М., Шандра В. та ін.)¹². Дослідження українських істориків пов'язані з акцентуванням уваги виключно на розгляді українського питання у роботі Державних Дум, лише побіжно звертаючи увагу на етносоціальні та політичні характеристики депутатів від українських губерній та міст, що обумовлює нагальність комплексного дослідження з цієї проблематики.

Джерельна база включає архівні документи та матеріали періодичної преси, мемуарну літературу¹³. Архівні матеріали дозволяють визначити особливості урядової політики напередодні та під час виборів до Державних Дум, простежити її вплив на формування парламентського складу. Натомість співставлення даних публікацій загальноросійських журналів («Окраины России») та української періодики («Украинская жизнь», «Вільна Україна») дає змогу об'єктивно проаналізувати динаміку зміни етносоціального та політичного складу депутатського корпусу.

Аналізуючи динаміку змін етносоціального та політичного складу депутатського корпусу від українських губерній та міст у складі Державних Дум Російської імперії (1906–1917) слід враховувати три комплекси передвиборчих факторів, що впливали на його формування: особливості виборчого законодавства та урядової політики по відношенню до виборців і кандидатів, агітація правих, націоналістичних політичних партій та організацій, роль періодичної преси у передвиборчій агітації.

Проведення виборів до I та II Державних Дум Російської імперії регулювалося двома основними законодавчими актами: «Положенням про вибори до Державної Думи» від 6 серпня 1905 р. та Указом «Про зміни та доповнення «Положення про вибори до Державної Думи»» від 11 грудня 1905 р. Особливості проведення виборів до III та IV Дум визначало «Положення про вибори до Державної Думи» від 3 червня 1907 р.¹⁴. Однак еволюція законодавства не означало його зміни у бік демократизації та розширення виборчих прав населення. Натомість спостерігався зворотній процес – введення ряду обмежень, які були встановлені ще до початку роботи III Державної Думи (багатоступеневість виборів: для поміщиків та міського населення – двоступенева система, для промислового робітництва – триступенева, для селянства – чотирихступенева, майновий ценз, об'єднання станового принципу із безстановим та ін.), дозволяли уряду контролювати хід виборчої кампанії та впливати на її результати. Так, дотримання станового принципу призвело до того, що один виборщик обирався 2 тис. чол. землевласників, 4 тис. чол. міщан, 30 тис. чол. селянського та козацького населення, 90 тис. чол. робітників¹⁵.

Таким чином, запровадження антидемократичного виборчого законодавства стало одним із головних методів впливу царського уряду на формування лояльного етносоціального та політичного складу депутатського корпусу Державних Дум.

У складних внутрішньополітичних умовах проходили кожні вибори, які супроводжувалися політичними репресіями, арештами, підтримкою місцевою адміністрацією окремих проурядових політичних партій та кандидатів. Ці заходи мали менший вплив на виборчий процес у великих містах, однак їхня присутність на всіх етапах виборчого процесу була очевидною для кожного регіону. Це було пов'язано не лише із намаганням влади не допустити обрання опозиційно налаштованих кандидатів, а й з планами протидії можливим революційними акціями протесту. Зокрема, вже під час обрання виборщиків, що обирали депутатів до I Державної Думи, у Херсоні місцева адміністрація активно та відкрито підтримувала блок чорносотенців¹⁶. На Поділлі від участі у виборчому процесі було усунуто представників інтелігенції, що були особливо популярні серед селянства губернії. За даними газети «Речь» (друкований орган Конституційно-демократичної партії), активно проводилася «передвиборча чистка» у Житомирі, звідки до Архангельська було вислано два поміщика, сільський вчитель та 2 селянина. Напередодні виборів до I Думи в'язниця Ніжина (Чернігівська губернія), за свідченням сучасника, була переповнена політичними арештантами, яких утримувалося до 120 чол., тоді як нормами передбачалось утримання лише до 60 чол.¹⁷. Загалом, подібні заходи проводилися напередодні кожних виборів і динаміка демонструє їх розширення та урізноманітнення.

Під час виборчої кампанії до Другої Думи основними заходами урядового впливу на виборчий процес стали: роз'яснення Сенатом Указу «Про зміни та доповнення Положення про вибори до Державної Думи» від 11 грудня 1905 р., заборона брати участь у виборах депутатам I Державної Думи, що підписали Виборзьку відозву (180 чол.), створення проурядових політичних організацій (напр., «Союзу російського народу»), «коригування» списку виборців шляхом арештів та заслань «небажаних» кандидатів та ін.

Виборча кампанія до Третьої Думи характеризувалася застосуванням нового владного засобу впливу на виборчий процес: списки виборщиків могли бути оприлюднені лише із дозволу заступника міністра внутрішніх справ¹⁸. Але широко використовувалися і «старі» методи. Так, у Константинопольському повіті Полтавської губернії було проведено 30 обшуків¹⁹. Влада не обмежувалася лише адміністративними засобами, але і мала намір використати силові методи дій. Так, командуючим військових округів було наказано залучати військові частини розроблено на випадок масових протестів під час розпуску Другої Думи у червні 1907 р. (напр. у Київському військовому окрузі)²⁰.

Про різноманіття методів урядового впливу (по відношенню до окремих соціальних категорій та політичних груп) незалежному перебігу виборчого процесу до IV Державної Думи свідчить поданий сучасником опис подій: «представників опозиційних партій особливо наполегливо усували від виборів до нової думи. Їм не давали збиратися, забороняли доповіді їхнім виборцям... Тяжко

довелося населенню під час виборів до Четвертої Думи. Погрози, арешти, заслання, усунення від виборів, перенесення виборів у незручне для більшості виборщиків місце, або призначення їх у незручний час, неповідомлення виборщиків і усілякі інші перешкоди широко практикувалися на місцях. Що тільки не робилося, яких тільки пасток і навіть беззаконня не вигадувалося, щоб зібрати покірну і слухняну Думу, щоб провести до неї правих і націоналістів. Саме цим партіям усіляко допомагали місцева та вища влада, їм дозволялося все те, що посилено заборонялося їх противникам»²¹.

Отже, одним із визначальних чинників, що впливав на формування політичного складу I–IV Державних Дум був також урядовий тиск, названий С. Петлюрою «терором, по відношенню до виборців та партій, який значно деформував реальні політичні симпатії населення»²².

Аналізуючи склад депутатів від українських губерній та міст у I–IV Державних Думах за етнічними, соціальними та політичними параметрами варто враховувати кількісні показники, що були найстабільнішими із усіх перелічених параметрів. Так, до I та II Державних Дум парламентарі обиралися виборцями від 9 українських губерній та 4 міст. Відповідно, від Волинської губернії кількість депутатів складала 13 чол., від Катеринославської – 9 чол., Київської – 15 чол., Подільської – 13 чол., Полтавської – 12 чол., Таврійської – 6 чол., Харківської, Херсонської і Чернігівської – по 10 чол. Кількість депутатських місць від українських міст була розподілена наступним чином: населення Катеринослава, Києва, Одеси та Харкова обирало по одному парламентарю²³. З червня 1907 р. цей розподіл депутатів від українських міст був дещо змінений доповненням ст. 5 «Положення про вибори до Державної Думи», за яким міста Катеринослав та Харків були виключені із списку міст, які могли делегували своїх депутатів до парламенту, натомість частка міст Києва та Одеси була збільшена вдвічі (по 2 депутати)²⁴. Подібна зміна розподілу депутатських місць пов'язана із намаганням влади не допустити обрання від названих міст представників лівого спрямування, як це було характерно для II Державної Думи, коли Караваєв О.Л. (від Катеринослава) та Познанський М.М. (від Харкова) входили до складу фракції лівого спектру – трудовиків. Зважаючи на те, що індустріальний розвиток Сходу України обумовлював переважання у великих містах робітничого населення, то у них традиційно сильні позиції мали ліві партії. І тому побоювання імперського уряду щодо можливого якісного опозиційного представництва від цих міст були цілком обґрунтованими. Крім того, запроваджена система прямих виборів з різною системою обмежень у містах Києві та Одесі усувала від виборчого процесу таку категорію, як наймані працівники.

Загальна кількість парламентарів від українських губерній та міст у I–IV Державних Думах Російської імперії незмінно нараховувала 102 чол., і, відповідно, у випадку добровільної відмови певного депутата виконувати обов'язки, його усунення та ін. склад парламенту поповнювався в результаті проведення довиборів, які імперський уряд також процедурно використовував для зміни неугодних їй депутатів. Так, за п'ятирічний термін роботи III Думи (1907–

1912 рр.) 4 депутати від українських губерній та міст померло, 4 – склали із себе повноваження. У 1909 р. на довиборах в Одесі після смерті депутата Й. Пергамента депутатом було обрано представника Конституційно-демократичної партії (в цілому опозиційної до урядової політики), але, використовуючи адміністративний ресурс, влад замінила його депутатом М. Рено, що став членом фракції незалежних націоналістів²⁵. Подібна практика була поширена під час довиборів до кожної Думи і спрямовувалася на зменшення кількісного складу у парламенті представників політичних партій ліберального та лівого спрямування.

Дослідження питання динаміки етносоціального та політичного складу депутатського корпусу від українських губерній та міст у складі Державних Дум Російської імперії (1906–1917) вимагає особливо прискіпливого аналізу існуючих статистичних даних. Це пов'язано з тим, що переважна більшість існуючих джерельних відомостей (у тому числі архівних) ґрунтується на інформації, яку подавали самі депутати заповнюючи відповідну анкету або відповідаючи на запитання у ході усного опитування²⁶. Особливо це стосується даних щодо національної приналежності. Недостовірність анкетних даних, перш за все, пов'язана, як із тогочасною офіційною національною політикою влади, так і особистим ставленням окремих депутатів до вирішення питання своєї національної приналежності. Яскравим прикладом такої неточності даних анкет є інформація стосовно національності депутата від Подільської губернії I Державної Думи Івана Кириловича Заболотного. Зокрема, він назвав себе «росіянином», а його молодший брат – всесвітньої відомий мікробіолог та епідеміолог Данило Кирилович Заболотний у своїй «Автобіографії» вкаже, що за національністю він є українець²⁷.

У даному випадку ми можемо констатувати цілеспрямоване прагнення вказати недостовірну інформацію, щоб унеможливити себе від можливої дискримінації з боку влади за національною ознакою. Звісно, труднощів щодо національної ідентифікації відомих депутатів від українських губерній (напр. Біляшівський М., Гредескул М., Ковалевський М., Петровський Г., Родзянко М., Шемет В., Шраг І., Шульгін В. та ін.) не виникає. Однак вирішення цього питання по відношенню до більшості парламентарів I–IV Державних Дум, які ні до обрання, ні після, не виявляли активної громадсько-політичної позиції, є досить складним завданням.

Аналізуючи у кількісному відношенні етнічний склад I–IV Державної Думи, варто зазначити, що поряд із інформаційними анкетами, заповненими особисто парламентарями, інформація з періодичних видань та мемуарної літератури дозволяє досить детально проаналізувати етнічний склад парламентарів від українських губерній та міст у I–II Державних Думах та виокремити у ньому частку депутатів, що ідентифікували себе українцями. Натомість значно складнішою ситуація є по відношенню до депутатського складу Дум третього та четвертого скликання: належність їх переважної більшості до партій правого та націоналістичного спрямування обумовлювала відкидання ними українського національного питання та заперечення своєї української самоідентичності. Яскравим прикладом цього є заповнення анкет депутатами III Державної Думи від Подільської губернії. Так, усі із 13 народних обранців зарахували себе до росіян²⁸. Однак із статті націоналістичної газети

«Окраины Росси» присвяченій аналізу результатів виборів, можна отримати зовсім інші дані – 6 депутатів від Подільської губернії були українцями («малоросами») ²⁹. Останні результати, враховуючи політичну спрямованість вказаного видання, а відтак його незацікавленість у навмисному збільшенні числа парламентарів-українців, є більш достовірними.

Досліджуючи місце українського питання у IV Державній Думі, О. Білоусенко (літературний псевдонім О. Лотоцького) зазначав, що виборчий закон від 3 червня 1907 р. «передав результати парламентських виборів до рук великих землевласницьких класів», що, власне, і вирішило долю представництва національно свідомого українства у парламенті цього скликання (так само як і попереднього). З цього, цитований нами публіцист та громадсько-політичний діяч виводив логічний висновок про взаємозв'язок між третьочервневим законом та відсутністю в IV Державній Думі представництва українського народу, як такого ³⁰. Однак, деякі парламентарі, напр., депутат-націоналіст від Київської губернії А. Савенко, не бажаючи визнавати цей очевидний для прогресивної громадськості факт, наголошував на об'єктивному процесі падіння популярності української національної ідеї і окремих його діячів ³¹. У відповідь на таку позицію, згаданий парламентар (разом із іншим – нащадком гетьмана І. Скоропадського – Георгієм Скоропадським) за своє намагання приховати етнічне коріння і твердження про те, що українську мову вигадав М. Грушевський, був охрещений депутатом I Думи П. Чижевським «українським перевертнем» ³².

Сучасний український дослідник О. Коник, аналізуючи діяльність селянських депутатів від українських губерній та міст, порівнює представництво українського та російського народу у I–IV Державних Думах і наводить наступне пропорційне співвідношення: I Дума – 46 українців та 41 росіянин, II Дума – 39 українців та 56 росіян, III Дума – 21 українець та 71 росіянин, IV Дума – 10 українців та 85 росіян ³³. Однак наведені кількісні показники були виведені із інформації, поданої особисто депутатами, а не отримані на основі аналізу національного походження парламентарів. Тобто, у даному випадку можна говорити про суспільно-політичне позиціонування тими чи іншими обранцями як представників українського народу. Зважаючи на це, питання дослідження національного складу депутатів від українських губерній та міст у I–IV Державних Думах Російської імперії залишається відкритим і потребує виявлення та аналізу додаткових джерельних даних біографічного характеру.

При дослідженні динаміки зміни соціального складу депутатів від українських губерній та міст у I–IV Державних Думах також варто враховувати, як суб'єктивність поданих парламентарями статистичних даних, так і загалом складність визначення їхнього соціального статусу. Зокрема, дехто назвавшись селянином чи козаком, належав до цих соціальних верств лише за походженням (особливо це стосується колишніх запорожців), займаючись поряд із обробітком землі додатковими заняттями (сезонний заробіток у місті) або, взагалі, були постійними робітниками чи представниками різночинної інтелігенції тощо. Яскравим прикладом вказаних неточностей є депутат-трудолик I Державної Думи

від Чернігівської губернії Тимофій Локоть, який за походженням козак (і саме цей соціальний стан вказав у анкеті), але після закінчення Київського університету ім. св. Володимира та Московського сільськогосподарського інституту став відомим селекціонером, доктором агрономії і професором сільського господарства та лісництва³⁴. Враховуючи сказане, доцільно більш чіткіше розрізнити соціальне походження та за основне і можливі додаткові заняття депутатів.

Проведення урядом антидемократичної політики напередодні виборів до I Державної Думи обумовило особливості соціального складу депутатського корпусу від українських губерній та міст. Так, спрямованість дій адміністрації подільського регіону на те, щоб вибори стали для українського селянства несвідомим та незрозумілим актом призвела до того, що від губернії до Думи першого скликання було обрано 12 селян, з яких двоє були, навіть, неписьменними та лише одного представника інтелігенції селянського походження (І. Заболотний). Натомість у результаті часткового відсторонення від виборів селянських виборщиків Волинської губернії ця територіально-адміністративна одиниця делегувала в I Думу 5 великих поміщиків-землевласників, 1 представника духовенства та 7 малосвідомих селян³⁵. Але незважаючи на різноманітні адміністративні утиски багатьом представникам національно свідомої ліберальної опозиції все ж таки вдалося набрати більшість голосів на виборах у Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях (їх відсоток коливався від 40 до 80 %).

Низький рівень політичної освіченості сільського населення, і, відповідно, відсутність усталених політичних вподобань, обумовлювали наявність проблем дещо іншого характеру. Так, наступний характерний приклад на виборах до I Державної Думи описано на сторінках тижневика «Рідний край»: «У Чернігові на з'їзді від дрібних властителів (80) і панів (20) нікого не вибрали, бо всіх виставлених кандидатів провалили. Селяни не знають один одного, і кожний подає голос тільки за своїх сусідів. Так і роз'їхалися, нікого не вибравши»³⁶. У подальшому, обрані українським селянством депутати I та II Державних Дум, виявивши неочікувану урядом опозиційність, в переважній більшості поповнили склад трудової фракції.

Зважаючи на те, що склад перших двох Державних Дум виявився досить опозиційним щодо урядової політики, це обумовило необхідність зміни виборчого законодавства. Зокрема, одночасно із розпуском II Державної Думи було прийнято «Положення про вибори до Державної Думи від 3 червня 1907 р.» (Іменний Височайший указ царя Сенату від 3 червня 1907 р.) відповідно до якого окремі категорії селянства, зокрема, ті, хто не належав до землевласників або хто придбав землю отримавши позику від Земельного банку, втрачали право голосувати³⁷. Крім цього, цілі регіони усувалися від участі у виборах, було зменшено кількість міст, де мали проводитися прямі вибори. Такі урядові заходи однозначно впливали на майбутній соціальний та політичний склад депутатського корпусу не лише від українських губерній, а в цілому депутатського корпусу Державної Думи, збільшуючи представництво великих землевласників та буржуазії, правих та націоналістичних партій. Тому погоджуємося із твердженням В. Шандри у тому,

що проведення виборів на основі третьочервненого закону дозволило імперському уряду сформувати депутатський корпус III та IV Державні Думи із таких депутатів, «які не відображали ні реальної розстановки політичних сил, ані настрою широкої громадськості»³⁸. Наслідком прийняття нового виборчого закону для української тогочасності, за висловом дописувача журналу «Украинская жизнь» В. Садовського стало те, що «український виборець втратив своє істинне представництво у III Державній Думі»³⁹.

Аналізуючи соціальний склад депутатів від українських губерній та міст Державних Дум можна простежити тенденцію щодо зменшення кількості парламентарів-селян у III–IV Думах у порівнянні з двома першими скликаннями. Вступ переважної більшості депутатів від селянської курії до фракцій трудовиків у I та II Державній Думі, їхня особлива опозиційність спростували уявлення урядової верхівки про їх політичний консерватизм та стали одними із чинників зміни виборчого законодавства влітку 1907 р., результатом чого стало зменшення кількості селянських виборщиків більш, ніж вдвічі – з 2659 чол. до 1168 чол.⁴⁰ Наслідком цього стало поглиблення непропорціональності представництва різних станів у II–IV Державних Думах, у першу чергу між дворянством, що було представлене, головним чином, великими землевласниками-поміщиками, та депутатами від селянства. Так, українські губернії та міста у II Державній Думі Російської імперії представляли 59 селян, 17 інтелігентів, 16 поміщиків-землевласників, 6 робітників та 4 священики⁴¹. Зміна виборчого законодавства влітку 1907 р. забезпечила кількісну перевагу парламентарів-поміщиків (64 чол.) та зменшення селянських депутатів до 20 чол. у III Державній Думі та до 15 чол. у IV Думі⁴². Відповідно до такого соціального складу у суспільстві поширювалася характеристика лояльної до самодержавства III Державної Думи, як «панської»; селянство окремих регіонів України (напр., Полтавщини) наголошувало взагалі на відсутності у її складі селянських представників⁴³.

Таким чином, особлива активність селянства у революційних подіях 1905–1907 рр., формування селянськими депутатами у I–II Думах українських парламентських груп, продемонстрували хибність уявлення самодержавної влади про цю соціальну верству як опору царизму, тому аналіз соціального складу російського парламенту III–IV скликання демонструє зміну у політиці російського самодержавства щодо формування його складу, яка була спрямована на зменшення кількості селянських депутатів і, відповідно, українців, як головної етнічної складової цієї соціальної верстви.

Складність аналізу політичної ідентифікації парламентарів від українських губерній та міст Державних Дум пов'язана із поширенням у Державних Думах (особливо першого та другого скликання) практики входження депутатів одночасно до декількох фракцій. Так, членам Української парламентської Громади (I Дума) та Української трудової громади не заборонялося бути членами загальнодумських фракцій (особливо фракції трудовиків). Крім того, у кожній із Дум ми можемо спостерігати процес поповнення окремих парламентських груп

безпартійними депутатами або утворення нових фракцій, відповідно, наслідком чого, була зміна політичної ідентифікації та партійності.

На формування політичного складу кожної із чотирьох Дум опосередковано впливали шовіністичні публікації правої та націоналістичної періодики. Так, на сторінках суспільно-політичного тижневика «Окраины России», редакційна колегія якого ставила перед собою завдання викриття проявів сепаратизму, у ході виборів до II Державної Думи почали з'являтися статті, у яких лунали заклики до жителів українських губерній голосувати за правих кандидатів, які репрезентували інтереси виключно «русского населения». Натомість представники інших національностей – поляки, євреї, «украинофилы-фантазеры» та малочисельна група «русских отступников», на думку кореспондентів газети, підтримували лівих кандидатів⁴⁴.

Але незважаючи на всі негативні тенденції, що спостерігалися у виборчому процесі, склад депутатського корпусу від українських губерній та міст на початку роботи I Державної Думи був досить антиурядовим і у політичному відношенні включав 32 представників фракції Конституційно-демократичної партії, 28 трудовиків, 24 безпартійних, 12 членів правих партій, 4 депутати соціал-демократичного спектру та 2 члени УДРП⁴⁵. Вже у процесі діяльності парламенту частина безпартійних розподілилася між утвореними фракціями та групами, відбувся також міжфракційний перехід: шість депутатів увійшли до складу парламентської групи «Союз автономістів», два – фракції «Мирного оновлення», була створена також Українська парламентська громада у складі 44 чол. та ін.⁴⁶.

Активне використання урядом в українських губерніях Російської імперії охарактеризованих вище різноманітних адміністративних антидемократичних заходів призвело до зменшення чисельності фракції Конституційно-демократичної партії та трудовиків і збільшення кількості депутатів від правих партій та ліберально-поміrkованих октябристів. Хоча активна участь у виборах лівих партій соціалістичного спрямування мала позитивні наслідки – до парламенту пройшли 8 соціал-демократів, 4 соціал-революціонери та 1 народний соціаліст. Крім того, національно свідомому українству вдалося знову об'єднатись в окрему парламентську громаду і, навіть, оголосити її фракцією у складі 47 чол.⁴⁷.

Депутати від українських губерній та міст у III Державній Думі Російської імперії у період першої сесії (1907–1908 рр.) були розподілені по фракціях та групах наступним чином: 41 чол. – фракція «Союз 17 жовтня», 53 чол. – праві фракції (24 чол. – праві, 7 чол. – «національна група», 22 чол. – поміrkовані праві), 6 чол. – фракція Конституційно-демократичної партії, 2 чол. – соціал-демократична фракція⁴⁸. Таким чином, треті вибори завершилися повною перемогою політичних партій правого спрямування, що було пов'язано із особливостями виборчого законодавства та урядовою політикою. Варто відмітити, наведені кількісні показники щодо політичної ідентифікації депутатів були характерними не лише для українських губерній, а й усієї Російської імперії, тому III Дума була найбільш схильною до компромісу із самодержавством. Натомість II Дума була найбільш радикальною та конфронтаційною відносно урядової політики.

Аналізуючи політичний склад ІV Державної Думи можна констатувати чисельну перевагу націоналістів (33 чол.), октябристів (29 чол.) та правих (21 чол.), зменшення фракції Конституційно-демократичної (до 5 чол.) і соціал-демократичних партій (до 3 чол.)⁴⁹. Тим не менш, зважаючи на незмінність урядового курсу та виборчого законодавства 1907 р., піднесення політичної активності населення і його активна участь у виборах забезпечили формування більш опозиційного складу парламенту 1912–1917 рр., у порівнянні із ІІІ Думою. Однак можна цілком слушно є оцінка сучасника, що населення на останніх виборах «не перемогло, але і не було переможене»⁵⁰.

Підсумовуючи вищенаведене можна зробити висновок, що склад жодної із чотирьох Державних Дум пропорційно не відповідав ні етнічному чи соціальному складу населення Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній, ні тогочасним електоральним уподобанням виборців. Така невідповідність та нездатність Думи вирішувати назрілі проблеми суспільно-політичного і соціально-економічного характеру стали однією із причин радикалізації суспільних настроїв (особливо у роки Першої світової війни) та робили малоефективною парламентську діяльність, перетворивши Думу у практично недієздатну державну інституцію, створену російським самодержавством для реформування політичних засад імперського устрою у напрямку його трансформації відповідно до вимог нової суспільної моделі розвитку. Однак набутий історичний досвід легальної законодавчої роботи стане в нагоді національно свідомому українству у період Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

---

¹ Указатель книг и брошюр о Государственной Думе. 1905–1912 гг.: Опыт библиографии. – СПб., 1913. – 60 с.

² *Боювич М.М.* Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв 1906–1911 гг. (Сессия продолжалась с 27 апреля по 9 июля 1906 г.). – М., 1906. – 512 с.; *Його ж.* Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв. 1907–1912 гг. – М.: Второе издание Т-ва И.Д. Сытина, 1907. – 519 с.; *Його ж.* Члены Государственной думы: портреты и биографии. Третий созыв. 1907–1912 гг. – М.: Шестое издание Т-ва И.Д. Сытина, 1909. – 512 с.; *Його ж.* Члены Государственной думы: портреты и биографии. Четвертый созыв. 1912–1917 гг. – М., 1913. – 456 с.

³ *Герье В.И.* Первая русская Государственная Дума. Политические воззрения и тактика ее членов. – М., 1906. – 120 с.

⁴ 3-й созыв Государственной Думы: Портреты, биографии, автографы. – СПб., 1910. – 56 с. Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб., 1913. – 240 с.

⁵ Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М., 1906. – 102 с.; *Кроль М.А.* Как прошли выборы Государственную Думу. – С.-Петербург., 1908. – 67 с.; Первая Государственная Дума. Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной Думы. – М., – 159 с. та ін.

⁶ *Герман Г.О.* Борьба большевиков против меньшевиков на Україні по питанню виборів у другу Державну Думу // *Наук. зап. Київ. ун-ту.* – 1955. – Т. 1., Вип. 5. – С. 131–158.

⁷ *Лещенко М.Н.* Українське село в революції 1905–1907 років. – К, 1977. – 358 с.

- ⁸ Лось Ф.С. Революція 1905-1907 років на Україні. – К., 1955. – 404 с.
- ⁹ Потик В.И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу / АН УССР. Институт истории; Отв. Ред. В.Г. Сарбей. – К., 1989. – 100 с.
- ¹⁰ Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. – М., 1970. – 648 с.
- ¹¹ Кирьянов И.К., Лукьянов М.Н. Парламент самодержавной России: Государственная Дума и ее депутаты, 1906–1917. – Пермь, 1995. – 168 с.; Кирьянов И.К. Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве. – Пермь, 2006. – 368 с.
- ¹² Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.). – Автореф. дис. канд. іст. наук. – Х., 2001. – 25 с.; Глушковецький А.Л. Вибори до Державних Дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906–1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії): Автореф. дис. канд. іст. наук – Чернівці, 2008. – 20 с.; Доморослий В.І. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906–1907 рр.). – Автореф. дис. канд. іст. наук. – К, 1994. – 17 с.; Коник О.О. Інженери у складі депутації від українських губерній у Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.) // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та молоді досі сторінки: Науковий щорічник. Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 6. – С. 161–168.; Коник О.О. Між університетською кафедрою та думським кріслом: українські професори-депутати у російській Думі. Харківська університетська репрезентація // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Випуск 4. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 364–378.; Ресніт О.П. Українці у Державній Думі Російської імперії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск 16. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 318–335.; Циганюк М.А. Тактика політичних партій та організацій Російської імперії під час виборів до I Державної думи в Україні // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2005. – № 9. – С. 264–274.; Шандра В.С. Модернізація політичної влади на початку XX ст. // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / гол. ред. В.М. Литвин; авт. кол.: О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; НАН України. Інститут історії України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – К., 2008. – С. 310–316.
- ¹³ Калинычев Ф.И. Государственная Дума в России: Сб. док. и материалов. – М.: Госюриздат, 1957. – 646 с.; Окраины России. – 9 июня 1907 г. – № 23.; О. Білоусенко. Украинский вопрос в четвертой Думе // Украинский вестник. – № 6. – 1913. Херсон. Дописи (од наших кореспондентів) // Рідний край – 9 квітня 1906 р. – № 14.; Чикаленко Є.Х. Зібрання творів. В 7 т. Т. 1. Спогади. Уривки із моїх споминів за 1917 р. Коментарі авторські. – К., 2003. – 432 с., іл. та ін.
- ¹⁴ Думский сборник. I Государственная Дума первого призыва. (27 апреля – 8 июля 1906 г.). – СПб., 1906. – С. 5–8.; Калинычев Ф.И. Государственная Дума в России: Сб. док. и материалов. – М., 1957. – С. 358–359.
- ¹⁵ Лозицкий А.Е. Избирательная система Государственной Думы // Темы жизни. 1906. – № 2. – С. 30, 34.
- ¹⁶ Херсон. Дописи (од наших кореспондентів) // Рідний край – 9 квітня 1906 р. – № 14. – С. 15.
- ¹⁷ Кроль М.А. Как прошли выборы в Государственную Думу. – С.-Петербург. – 1906. – С. 9.
- ¹⁸ Кирьянов И.К., Лукьянов М.Н. Парламент самодержавной России: Государственная Дума и ее депутаты, 1906–1917. – Пермь, 1995. – С. 56.
- ¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 276. – Оп. 1 (1907 р.). – Спр. 3. – Арк. 117–119.
- ²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 857. – Спр. 232. – Арк. 10.
- ²¹ ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 3274. – Арк. 75.; Первый год жизни IV Четвертой Государственной Думы. – С.-Петербург, 1913. – С. 6–7.
- ²² Тагон С. Внутрішній огляд // Вільна Україна. – Априль 1906 г. – № 4. – С. 57.
- ²³ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 658. – Спр. 95. – Арк. 106.
- ²⁴ Роспуск второй Государственной Думы и новый избирательный закон // Окраины России. – 9 июня 1907 г. – № 23. – С. 336.

- ²⁵ *Кирьянов И.К.* Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве. – Пермь, 2006. – С. 317, 325.
- ²⁶ *Бородин Н.* Личный состав первой государственной думы, ее организация и статистические сведения о членах // Первая Государственная Дума. Выпуск первый. Политическое значение Первой Думы. Сб. статей. – С.-Петербург, – 1907. – С. 8.
- ²⁷ *Заболотный Д.К.* Автобиография // Заболотный Д.К. Избранные труды. – К., 1956. – Т. 1. – С. 11.; *Коник О.О.* Депутат Державної Думи від Подільської губернії Іван Заболотний // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 222.
- ²⁸ Указатель к стенографическому отчету о заседаниях первой сессии 3-й Государственной Думы // Россия. – 1908. – № 838. – С. 6.
- ²⁹ Члены Третьей Государственной Думы, избранные на окраинах // Окраины России. – 27 октября 1907 г. – № 43. – С. 630.
- ³⁰ *Билоусенко О.* Украинский вопрос в четвертой Думе // Украинский вестник. – № 6. – 1913. – С. 21.
- ³¹ Там само. – С. 24.
- ³² *Чижевский П.* Открытое письмо В.М.Родзянко от бывшего члена 1-й Думы П.М.Чижевского / На Украине и вне ее // Украинский вестник. – № 6. – 1913. – С. 104.
- ³³ *Коник О.* Селянські депутати з України в Державних думах Російської імперії // Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Колект. наук. моногр. в 3 ч. / Ред. В. Сарбей. – К., 1999. – Ч. II. – 256 с.
- ³⁴ *Иванов А.* Профессор Т.В.Локоть: путь русского националиста // Русская линия. – 18 июня 2008 г. – <http://rusk.ru/st.php?idar=177289>.
- ³⁵ *Обозреватель.* Депутаты с территории Украины и их деятельность в Государственной Думе // Украинский вестник. – 23 июля 1906 г. – № 10. – С. 727.
- ³⁶ Як ідуть вибори у Державну Думу // Рідний край – 31 березня 1906 р. – № 13. – С. 7.
- ³⁷ Положение о выборах в Государственную Думу от 3 июня 1907 года // Калинычев Ф.И. Государственная Дума в России: Сб. док. и материалов. – М., 1957. – С. 358–359.
- ³⁸ *Шандра В.С.* Модернізація політичної влади на початку ХХ ст. – С. 315.
- ³⁹ *Садовский В.* Украинский вопрос в третьей Думе // Украинская жизнь. – № 5. – 1907 г. – С. 2.
- ⁴⁰ *Попик В.И.* Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. В.Г. Сарбей. – Киев, 1989. – С. 11.
- ⁴¹ *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. / Сер. «Україна крізь віки». – Т. 9.– К., 1999. – С. 276.
- ⁴² Там само. – С. 284.; *Боювич М.М.* Члены Государственной думы: портреты и биографии. Четвертый созыв. 1912–1917 гг. – М., 1913. – 456 с.
- ⁴³ ЦДАУ. – Ф. 321. – Оп. 1 (1907 р.). – Спр. 48. – Арк. 153–153 зв.
- ⁴⁴ *Днепров.* Из Киева // Окраины России. – 10 февраля 1907 г. – № 6. – С. 91.
- ⁴⁵ Підраховано за: Первая Государственная Дума. Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной Думы. – М., – 159 с.
- ⁴⁶ *Обозреватель.* Депутаты с территории Украины и их деятельность в Государственной Думе // Украинский вестник. – 1906. – № 10. – С. 729–730.
- ⁴⁷ *Реснит О.П.* Українці у Державній Думі Російської імперії... – С. 325.
- ⁴⁸ *Попик В.И.* Политическая борьба на Украине... – С. 83.
- ⁴⁹ Підраховано за: Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб., 1913. – 240 с.
- ⁵⁰ Первый год жизни IV Четвертой Государственной Думы. – С.-Петербург. Типография З. Соколинского. – 1913. – С. 8.